

О.П.Шонц

Орфоепічно-орфографічні особливості
«Хутірної поезії» П.Куліша

«Куліш свого часу був найкращим знавцем української літературної мови, що його визнавали всі» [3:152] Це твердження І.Огієнка справедливо: внесок П.Куліша до розвитку української літературної мови, до нормалізації її фонологічної системи досить вагомий. Саме він упорядкував український правопис, значно фонетизувавши його. Цей правопис, що дістав назву «кулішівка», користувався найбільшою популярністю в Україні [6:356] у II половині XIX ст. Цінність правопису П.Куліша полягає й у тому, що він спрямований на вироблення єдиних правописних (відповідно й орфоепічних) норм української літературної мови. Підтвердженням цьому є його величезна спадщина, зокрема твори, видрукувані на сторінках журналу «Основа», а також «Хутірна поезія», яка і є об'єктом даного дослідження. Тут відбиті майже усі основні вимовні особливості української мови, які згодом стали нормативними.

Зіставивши правопис «Хутірної поезії» із правописом граматики О.Павловського, як початком фонетизації письма, та журналу «Основа» [4], можна твердити, що «кулішівка» є найбільш фонетизованою правописною системою.

Насамперед П.Куліш розрізняв вимову звуків [г] та [ґ]. Останній звук він вживає послідовно, позначаючи його диграфом кґ: *омекга* (11, тут і далі сторінка за виданням [1]), *кґрандиозні* (12), *кґрунт* (13), *кґеній* (15), *икґнорувалось* (34), *интеликґенція* (15) тощо. Таких слів із кґ - 28. В деяких з наведених та в ряді інших [г] не виживається у сучасній українській мові: *прокґрамою* (13), *каликґрафія* (36), *кґазетники* (38), *автобиоґрафії* (41), *кґравируючи* (35). Розрізнення вимови [г] та [ґ] простежується ще в «Грамматике» О.Павловського. Позначення [г] аналогічне: *акґрусь* (68, тут і далі сторінка за виданням [5]), *кґгаланьці* (38), *кґвалть* (1) та ін. Таких слів в О.Павловського 30, і в основному це група слів, які автор вмістив до «Краткого малороссийского словаря».

Становить інтерес вживання африкат [дж] і [дз]: П.Куліш передавав їх через буквосполучення дж і дз: *виїжджав* (11), *справджував* (20), *сиджу* (31), *догоджаючи* (39) та ін., але *ненарожденних* (26), *понавожено* (32). Африкат [дз]: *дзвін* (108), *дзвонили* (121) та похідних, але *зеркало* (87). Вживання цих африкат наявне вже в «Енеїді» І.Котляревського та «Грамматике» О.Павловського, але в жодному випадку тут [дж] не засвідчене в дієслівних формах як чергування [д] // [дж]. Це чергування не виявлене й у журналі «Основа» - у творі П.Таволги-Мокрицького: *хожу* (58, тут і далі за виданням [4]), *вглежу* (58), *сичу* (60). Рукописи Т.Шевченка, «Мала книжка» і «Більша книжка», абсолютно не відбивають чергування [д]// [дж] в дієслівних основах [2:69]. П.Куліш вживав [дж] майже послідовно, за винятком двох слів. Отже, ця вимовна особливість, тобто чергування [д]// [дж] виразніше відбита у фонетизованому правописі П.Куліша, яким надрукована «Хутірна поезія».

У українській літературній мові послідовно фіксується збереження дзвінкості приголосного звука в абсолютному кінці слова. Це ж виявляється й у «Хутірній поезії»: *голуб* (10), *постеріг* (21), *повіз* (24), *образ* (26), *перелюб* (46), *мороз* (53) та ін. Оглушення дзвінкого приголосного виявлене тільки у слові *клейнот* (26). Тенденція до збереження дзвінкості приголосного в цій позиції засвідчена і в граматиці О.Павловського (крім одного слова - *Петербурхъ* (90) і журналі «Основа».

П.Куліш дотримувався традиції, яка вже склалася в українській літературній мові (засвідчена в рукописах Т.Шевченка [7:65], в «Основі») пере-

давати дзвінкість приголосного перед наступним глухим: *найближчого* (10), *сережки* (17), *близько* (10), *недолюдків* (21), *залюбки* (24), *важко* (43) тощо. Ця особливість зафіксована у 30 словах. Виявлені лише 3 випадки, коли фіксується оглушення: *натто* (11), *схоттєся* (44), *Вороніччину* (120) Граматика О.Павловського засвідчує більше випадків оглушення (у 6 словах)

«Хутірна поезія» послідовно засвідчує дзвінкість приголосного [д] перед глухим у кінці префікса: *підписувавсь* (11), *відказав* (18), *підслухавиши* (28), *одпечатала* (35) та ін. (всього 19 слів). Оглушення засвідчене у префіксі об-: *опперте* (128), *не оппиралась* (135). У кінці прийменника перед словом з глухим приголосним дзвінкий виявляється непослідовно: *од смерти* (10), *під сей* (16), *від куреня* (18), *серед сієї* (8), *над книжками* (33) та ін., *але від того* (9), *нат темрявою* (16), *перет тил* (27), *черес тебе* (67). Оглушення дзвінких [д] і [з] наприкінці прийменників засвідчене у 15 випадках

В досліджуваному джерелі виявлена тенденція до вживання букви *с* у префіксі перед літерами, що позначають глухі звуки [х], [к], [п], [с], [ц]: *схотіла* (9), *сповнилося* (16), *ссовувався* (19), *скоротали* (19), *сцілющих* (96) (19 слів).

Прийменник *з* (*із*) перед словами з початковим глухим приголосним, відповідно до вимови, послідовно передається як [с] ([іс]): *с темряви* (7), *ис сєго* (8), *с крєпацтва* (8), *с сином* (11), *с Києва* (28), *с правдою* (52) та ін. Ця особливість засвідчена у 67 випадках. Вона не виявляється в граматиці Павловського: *зь конем* (80), *зь сімь* (101), *зь цятками* (101) тощо. Журнал «Основа» засвідчує варіантну вимову, наприклад, у Т Шевченка: *сь товариством* (6), *зь старостами* (8), *изь куряви* (11), *зь квіточки* (12) Отже, порівняно з попередниками, відбиття прийменника *з/із*, у творах П.Куліша становить норму сучасної офроєпії.

У «Хутірній поезії» послідовно простежуємо вживання префікса *рос-* у позиції перед літерою на позначення глухого приголосного: *роспочинаєцця* (7), *россердивсь* (11), *росколихавиши* (21), *роскаже* (28), *роскидано* (34) та ін. - усього у 18 словах.

Засвідчене паралельне написання префікса *без-//бєс-* перед буквами на позначення глухих приголосних: *бєссловєсних* (52), *бєсгаланию* (52), *бєс-смертна* (54) та ін. Варіант *бєс-* виявлений у 8 словах, а варіант *без-* - у 2. Також послідовно простежується варіантне написання прийменника *без//бєс* перед початковими літерами, що позначають глухі приголосні: *бєз кощунства* (9), *без карт* (20), *бєс сорома* (24), *бєс правди* (72), *бєс стерня* (83) (прийменник *бєс* вжитий у 10 випадках, а *без-* у 3). Правопис «Основи»

засвідчує вживання тільки префікса без- та прийменника без у цій же позиції: у Т.Шевченка - *безталанна* (14), *безь тебе* (8), *безь кормиль* (15), *безь сповіді* (15), *безь старостівъ* (17); у Р.Витавського - *безь курей* (62). Отже, сучасна орфоепічна норма паралельної вимови прийменника-префікса [без] // [бес] відповідає тому, що засвідчують твори П.Куліша, а не його попередників.

В досліджуваному матеріалі передана твердість шиплячих звуків на кінці слова: *возсияеш* (23), *річ* (51), *молодіж* (8), *любиш* (8), *опріч* (9) та ін. В граматиці О.Павловського виявлені винятки: *деркачъ* (33), *запалочъ* (36), *повішь* (52), *багачъ* (25). За творами П.Куліша, звук [р] наприкінці слова вимовляється і твердо, і м'яко: *вечір* (19), *тепер* (20), *писар* (35), але *кобзарь* (15), *царь* (83).

Послідовно фіксується м'якість звука [ц'] на кінці слова в іменниках чоловічого роду: *серцевідець* (11), *коханець* (22), *купець* (22), *братець* (29), *місяць* (33) та ін. - усього 17 слів. Першодрук «Хутірної поезії» засвідчує м'якість звуків [з'], [ц'], [с'] у прикметникових суфіксах [з'к], [ц'к], [с'к]: *українська* (7), *земляцькій* (8), *християнської* (8), *близьким* (10), *козацького* (17) тощо (57 слів). Але м'якість [с'] не позначена у словах *польскої* (17), *паньська* (40), *правительська* (41), *сільських* (121), *апостольске* (136). В досліджуваній збірці П.Куліша послідовно фіксоване подовження м'яких пригласних: *гонення* (7), *оповіданне* (7), *передвзятте* (9), *величче* (26), *лле* (81) та ін. Воно виявлене у 134 словах. Подвоєння приголосних засвідчене у прикметниках із наголошеним суфіксом: *спасенною* (7), *благословенного* (8), *блаженний* (7), *огненний* (97), *священний* (75), але *мерзене* (53).

Послідовно відбита асиміляція свистячого звука перед шиплячим: *шчервонівши* (11), *ш часів* (17), *ш Шевченком* (20), *ж жалю* (32), *пошишвана* (34), *жжживуця* (69), *воскрешишого* (80). Така асиміляція зафіксована у 28 випадках. О.Павловський засвідчив цю асиміляцію лише одного разу - *рожжалувавсь* (83).

Правопис П.Куліша засвідчує асиміляцію шиплячого звука перед свистячим: *стрепененся* (20), *схамененся* (20), *зробисся* (23), *міз земляками* (24), *міз старими* (25) тощо. Але асиміляція [ж] перед свистячими передана непослідовно: *між себе* (9), *ніж семеро* (13), *ніж цяцьковані* (132). Таку асиміляцію О.Павловський передав три рази: *печуроцьці* (82), *засьмітсья* (80), *пресья* (91); в «Основі» - у творах Т.Шевченка: *усміхнеся* (1), *набересья* (6), *в сороці* (3).

У «Хутірній поезії» передана асиміляція твердих приголосних [д] і [т] у

сполученні із шиплячим та свистячим. Асиміляція [д] перед шиплячими засвідчена як [дч] - [чч]: *нач чолом* (8), *віччалили* (25), *доклаччики* (31), *віччинила* (83), а перед свистячим [ц'] - як [дц'] - [ц'ц']: *триццять* (24), *полковоця* (29), *дваццяті* (48), *чотирнаццять* (82) і в одному випадку як [дц] - [цц]: *оццуравсь* (67). В наведених словах зафіксоване оглушення дзвінкого приголосного. Виявлена африкатизація [д] перед свистячими [с], [с']: [дс] - [дз'] // [дз]: *людзьким* (11), *благородство* (28), *схидство* (59), *сусідзького* (69), *по жмудзькі* (128), але *людську* (61). Асиміляція [т] перед шиплячими засвідчена як [тч] - [чч]: *браччик* (27), *уквіччав* (23), *старосвіччиною* (11), *оччизні* (100), а перед свистячим як [тц'] - [ц'ц']: *оцців* (8), *праоця* (103); [тс] - [ц]: *деспоцтво* (10), *сиріцтво* (47), *багацтва* (73); [тс'] - [ц']: *солдацькими* (30), *старосвіцький* (28), *утікацький* (87).

Грамматика О.Павловського засвідчує асиміляцію приголосних [д] і [т] кількома випадками: *оччепьцьця* (49), *оччьяяєв* (49), *оццей* (49). В рукописах Т.Шевченка африкатизація [д] не передається, а асиміляція [т] перед шиплячим фіксована тільки у словах із кореневим *квіт-* [7:65].

Послідовно засвідчена зміна приголосних звуків у кінці дієслівних форм: етимологічне буквосполучення *-тсья* передається згідно з живою вимовою як [ц'а] (графічно *-цця*): *станецця* (14), *здаецця* (14) тощо (усього 72 випадки). Таку ж саму вимову фіксує й О.Павловський, але графічно *-ццья*: *бьцьця* (78), *опьньцьця* (49), *цурцьця* (64) та ін. В «Основі» *-тсья* передавали так - у Т.Шевченка: *сміеця* (7), *береця* (7); у П.Таволги-Мокрицького: *проберетця* (59), *сміетця* (59); у Л.Глібова: *коситьця* (61), *посиплетця* (63). Отже, та ж сама вимовна особливість передається дещо нарізно.

Підсумовуючи розгляд вимовних рис української мови, що вони відбиті у «Хутірній поезії» П.Куліша, можна констатувати: вони є основними орфоепічними нормами сучасної української літературної мови.

1. Куліш П. Хуторна поезія.-Львів,1882.
2. Микитин М.Л. Становлення орфоепічних норм української літературної мови (кінець XVIII - 60-і рр. XIX ст.): Автореф....дис. канд.філол.наук.-Одеса,1996.
3. Огієнко І. Історія української літературної мови.-Вінніпег,1949.-К.,1995.
4. Основа.-1861, Апріль.
5. Павловскій А. Грамматика малороссійскаго нарѣчія.-СПб.,1818.
6. Плющ П.П. Історія української літературної мови.-К.,1971.
7. Фащенко М.М. Т.Шевченко і становлення норм української орфоепії/Т.Шевченко і загальнонародські ідеали: Тези доп. та повід. міжвузів. науков. конф.-Одеса,1989.-Ч.ІІ.